

DEN TYSKE SLAVE- ØKONOMI 1939-1945

En bogomtale

Af Joachim Lund

Under den 2. verdenskrig var mere end 9 mill. udlændinge på et eller andet tidspunkt beskæftiget i Tyskland. Tallet omfatter såvel krigsfanger som tvangsudskrevet civil arbejdskraft og mennesker, der frivilligt (eller af økonomisk tvang) var rejst dertil for at finde arbejde, f.eks. italienere (før 1943) og danskere. Da denne såkaldte "udlænderindsats" kulminerede i august 1944, befandt der sig inden for Stortysklands grænser 7,6 mill. *Fremdarbeiter*, som de kaldtes. De udgjorde på dette tidspunkt omkring 1/4 af arbejdsstyrken og omfattede såvel krigsfanger (1,9 mill.) som civilarbejdere (herunder 2,8 mill. sovjetiske borgere, 1,7 mill. polakker, 1,3 mill. franskmænd, 590.000 italienere og 250.000 belgiere). Ved siden af den økonomiske udnyttelse af de besatte lande er den omfattende mobilisering af udenlandsk arbejdskraft den vigtigste forklaring på, at Tyskland var i stand til at føre krig i årevis mod en fjende, der fra 1941 ressourcemæssigt var det geografiske Tyskland langt overlegen. Uden de udenlandske arbejdere havde hverken rustningsindustri eller fødevareproduktion kunnet opretholdes i tilnærmelsesvis samme omfang. 2 mill. eller op imod halvdelen af alle beskæftigede i landbruget var fremmedarbejdere, det samme gjorde sig gældende i rustningsindustrien, medens udlændinge udgjorde ca. en tredjedel i metal-, kemi-, bygge- og minebrancherne.

Den tyske historiker Ulrich Herberts banebrydende ph.d.-afhandling om de udenlandske arbejdere i Tyskland udkom første gang i 1985 under titlen *Der Feind als Kollege*. Den blev genudgivet i 1999. En engelsk udgave var kommet på gaden allerede i 1997. Man skal dog ikke længere vente en dansk udgivelse, hvilket nok skyldes, at spørgsmålet om de danske arbejdere, der under krigen fandt beskæftigelse i Tyskland, ikke er kontroversielt. Som "Fremdarbeiter" kvalificerer de sig imidlertid fuldstændig lige så godt som alle andre udenlandske arbejdere i Tyskland. Herberts værk er af international betydning og alene af den grund fortjener det en fyldig omtale her-

Ulrich Herbert: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn; Verlag J.H.W. Dietz Nachf. 1999, 589 s.

hjemme, når nu anmeldelserne udebliver. De senere års debat om tvangsarbejdere i forbindelse med vore egne cement- og entreprenørvirksomheder giver imidlertid sagen fornyet aktualitet. Det tyske forlags beslutning for nogle år siden om at genudgive Herberts undersøgelse hang formentlig på samme måde sammen med 1990'ernes intense debat om tvangsarbejderspørgsmålet i Tyskland og erstatningssagerne.

Tvangsarbejderne i Tyskland under den 2. verdenskrig havde længe været et undertrykt og fortrængt tema. Medens DDR i egen selvforståelse var antifascistisk pr. definition og derfor slet ikke behøvede noget internt opgør med arven fra Det Tredje Rige, nåede vesttyskerne et stykke længere. Men Forbundsrepublikkens *Vergangenheitsbewältigung* – den mentale håndtering af den nazistiske fortid – gjaldt i første række krigsforbrydelserne og Holocaust, som derved kom til at overskygge de “mildere” forbrydelser. Samtidig stod den permanente politisk-ideologiske konflikt i vejen for indgåelsen af erstatningsaftaler med Polen og Sovjetunionen; de lande, der havde været hårdest ramt af deportationerne til Tyskland under krigen. Først Murens fald og den tyske genforening ryddede disse forhindringer af vejen og gav mulighed for en kompensationsordning, som kunne tilgodese alle parter interesser – måske med undtagelse af tvangsarbejderne selv, hvoraf størstedelen nemlig på tidspunktet for ordningens etablering, år 2000, ikke længere var i live. I Danmark, hvor de såkaldte tysklandsarbejdere under krigen ikke kan betegnes som tvangsarbejdere, mente man indtil for nylig, at sagen udelukkende var relevant i.f.m. danske kz-fangers tvangsarbejde. Men også herhjemme er større virksomheder nu begyndt at udbetale erstatning til slave- og tvangsarbejdere, som de udnyttede under krigen i Tyskland og tysk-besatte områder.

Ulrich Herbert (f. 1951), der herhjemme nok er mest kendt for sin mammutbiografi om Werner Best fra 1996, er i dag professor for nyere og nyeste historie ved universitetet i Freiburg. I et nyt essay, der er tilføjet den seneste udgave, placerer han sin afhandling

midt i det forskningsmæssige nybrud, som fra midt-firserne for alvor begyndte at koncentrere sig om det tyske samfunds indre sociale og økonomiske forhold under krigen 1939-45. Han konstaterer, at vi har fået et langt større kendskab til tvangsarbejderproblematikken i Tyskland, mens vi stadig har meget at gøre, når det kommer til spørgsmålet om de tyskbesatte lande, herunder det lokale tvangsarbejde samt tyske statsinstitutioners økonomiske aktiviteter og private virksomheder og erhvervsorganisationers ageren (på disse områder er vi siden kommet et skridt videre herhjemme; se Joachim Lund: *Hitlers spisekammer*, Gyldendal 2005, passim og især pp. 309-23). Også udforskningen af udnyttelsen af de hundredetusinder af slavearbejdere fra kz-lejrene og ghettoerne har taget et stort spring fremad de sidste 15 år. Forfatterens korte gennemgang af de nyeste resultater på disse områder udgør en udmærket forskningsoversigt – nye læsere kan begynde her! Herbert roser desuden de omfattende lokal- og regionalhistoriske undersøgelser, der er gennemført i Tyskland siden 1980'erne. I den forbindelse er der grund til på dette sted at nævne et enkelt, vigtigt værk, som udkom kort tid efter *Fremdarbejder*, nemlig Uwe Danker m.fl. (Hg.): *“Ausländereinsatz in der Nordmark” – Zwangsarbeitende in Schleswig-Holstein 1939-1945* (Bielefeld 2001). I sin oversigt fremhæver Herbert især de store virksomhedshistoriske analyser, som for alvor har skabt opmærksomhed om området. Det gælder ikke mindst Daimler-Benz- og Volkswagen-undersøgelserne fra hhv. 1994 og 1995. Der er grund til med Herbert at glæde sig over, at der omsider er slået hul i den før så solide mur omkring virksomhedsarkiverne. Han påpeger dog samtidig – med rette – den privilegerede adgangs problem: Det, at forskere, som er udvalgt af virksomheden, får adgang til kildemateriale, der er utilgængeligt for andre. Det umuliggør andre forskeres efterprøvning af forskningsresultaterne.

Samlet set har de historiske undersøgelser af tvangsarbejderspørgsmålet i Tyskland sat en effektiv stopper for spekulationerne om,

hvorvidt de enkelte virksomheder blev "presset" til at tage tvangsarbejdere. Det er ikke lykkedes at finde én større virksomhed, som ikke beskæftigede tvangsudskrevet arbejdskraft. Initiativerne udgik fra virksomhederne selv. Bad man ikke om tvangsarbejdere, fik man heller ingen.

Anvendelsen af udenlandsk arbejdskraft i Tyskland under krigen 1939-1945 var på ingen måde et nyt fænomen. Den byggede på traditioner og erfaringer, der rakte tilbage til 1860'erne, da industrialiseringen og urbaniseringen tog fart og man begyndte at mangle arbejdskraft i landbruget. De underbetalte og diskriminerede polske sæsonarbejdere blev et velkendt indslag, særlig på de store østelbiske godser. Efter 1. Verdenskrigs udbrud, da det preussiske krigsministerium for at sikre høsten i efteråret 1914 forbød den halve mill. russisk-polske landarbejdere at rejse hjem, var det første skridt taget i retning af krigsbetinget tvangsarbejde. Kort efter begyndte beskæftigelsen af krigsfanger, og i 1916 arbejdede 1,1 mill. krigsfanger i industri og landbrug. Samme år begyndte deportationen af 60.000 belgiere til tvangsarbejde i Tyskland. En systematisk udnyttelse af udenlandsk arbejdskraft i Tyskland kom det dog ikke til under den 1. verdenskrig; dertil manglede man det nødvendige politiske kontrolapparat, ligesom man var nødt til at tage hensyn til protesterne fra de neutrale lande: udskrivning af civile til tvangsarbejde er, i modsætning til beskæftigelsen af krigsfanger, forbudt ifølge Haager Landkrigsordningen af 1909.

Sådanne menneskeretlige forhindringer var ryddet af vejen, da Hitler styrtede Europa ud i krigen i 1939. Allerede før krigsudbruddet fandtes der 435.000 fremmedarbejdere i Tyskland. Den permanente mangel på arbejdskraft i den tyske økonomi tvang til stadighed regimet til at se bort fra sin grundlæggende, ideologisk betingede xenofobi og ulyst til overhovedet at lukke udenlandske statsborgere ind i Tyskland. Til gengæld kunne man på denne måde i vidt omfang holde de tyske kvinder hjemme ved *Kinder, Kirche und Küche*, som var et endnu vigtigere naziideologisk fik-

punkt. I 1938 så styret sig nødsaget til at indføre de første tvangsforanstaltninger for tyske borgere for at afhjælpe den alvorlige arbejdskraftmangel, der stadig voksede, ikke mindst i landbruget, som følge af forceret rustningsproduktion og byggeri af motorveje og *Westwall*. End ikke anneksionen af Østrig og de tjekkiske områder havde, med en tilførsel af 100.000-vis af arbejdere, kunnet dække behovet. Det var således en arbejdskrafthungrende besættelsesmagt, der i løbet af de første fire måneder af krigen overførte en kvart mill. polske krigsfanger og civile til arbejde i Tyskland. Det sporadiske kildemateriale tyder imidlertid ikke på, at denne aktion havde været i støbeskeen ret længe. De vigtige beslutninger om at påbegynde en omfattende deportation af polakker til Tyskland blev først taget i november 1939. At et egentligt "tvangsarbejderprogram" skulle have været et selvstændigt krigsmål fra starten er derfor tvivlsomt, og at det polske generalguvernement allerede inden krigen skulle være udset til "arbejdskraftreservoir", som det ofte er fremhævet i forskningen, holder tilsyneladende ikke helt stik. Men traditionen for at anvende udenlandsk arbejdskraft, kombineret med regimets vilje til og erfaringer med at anvende tvang, gjorde det oplagt at udnytte de menneskelige ressourcer i de erobrede områder på denne måde.

Det var et kompromis, der gjorde ondt på de nazistiske ideologer, og accepten af 1 mill. principielt "mindreværdige" polakkers indtog i Det Stortyske Rige kunne i deres øjne kun opvejes af en udstrakt diskriminering og terrorisering. Modsat de knap 300.000 polske krigsfanger, der arbejdede og boede under militær bevogtning, udgjorde de civile arbejdere i regimets øjne en alvorlig sikkerhedsrisiko. I Heydrichs sikkerhedsapparat oprettedes en særlig afdeling til overvågning af de polske fremmedarbejdere, og undertrykkelsen blev sat i system med de såkaldte *Polenerlasse* fra marts 1940, der indførte natligt udgangsforbud for polakker, forbud mod benyttelse af offentlige transportmidler og besøg ved offentlige arrangementer og restauranter, diskrimine-

rende lønforhold og dødsstraf for seksuel omgang med tyske borgere. Det lignede den isolering af de tyske jøder, der havde fundet sted, og polakker skulle da også, ifølge forordningen, bære et synligt "P" på tøjet – forgænger og forbilledet for den 1½ år senere indførte jødestjerne. Også for krigsfanger gjaldt det, at samkvem med tyske kvinder straffedes med offentlig hængning for polakkens vedkommende, mens man over for kvinden benyttede den vestlige kulturs sædvanlige afstraffelsesmiddel for omgang med mænd fra en anden stamme: hårafklipping og offentlig forhåelse – efterfulgt af fængsel eller kz-lejr. Propagandaen arbejdede samtidig målrettet på at modarbejde den almindelige sympati for polakkerne og tværtimod fremstille dem som grusomme fjender, der skulle holdes nede. Karakteristisk var et opråb som: "*Tysker! Polakken er aldrig din kammerat! Glem aldrig at du tilhører et herrefolk.*" Præcis denne politik førte i foråret 1940 til, at strømmen af frivillige arbejdere fra Polen – godt 200.000 – hørte op, og at man måtte gribe til deportationer.

Af de 280.000 polske civilarbejdere i Tyskland i sommeren 1940 arbejdede de 89 % i landbruget. Regner man alle fremmedarbejdere med, fandt man 66 % i landbruget og 29 % i industrien. Dette billede, som ikke mindst skyldtes regimets frygt for den risiko, titusinder af udenlandske industriarbejdere i tyske storbyer ville udgøre, skulle snart ændre sig. De tyske sejre i Norge og Vesteuropa sommeren 1940 bragte i løbet af få måneder antallet af udenlandske arbejdere i Tyskland op på 2 mill., heraf hovedparten krigsfanger. Ligesom polakkerne blev disse mennesker hovedsagelig indsat i landbruget: *Blitzkrieg*-euforien var på sit højeste, og arbejdskraftmanglen i industrien blev i efteråret 1940 stadig betragtet som et midlertidigt problem, der ville forsvinde, når soldaterne inden længe vendte hjem fra militærtjeneste. Af samme årsag var den påbegyndte hvervning af frivillig arbejdskraft langsom og ueffektiv. Endnu i oktober 1941 var der i Tyskland "kun" ca. 750.000 civilarbejdere fra Vest-, Syd- og Sydøsteuropa. De økonomiske muligheder i Tyskland var imid-

lertid skuffende, og et fænomen som den særlige naziideologiske rangdeling af folkeslagene viste sig på lokalt plan stærkt uhenigtsmæssig, når polakker skulle behandles som undermennesker, krigsfanger med tilbageholdenhed, italienere og danskere venskabeligt og belgiere neutralt. Med sikkerhedsapparatets bekendtgørelse i januar 1941, som opdeltede fremmedarbejderne i "arbejdstagere af germansk herkomst" og "arbejdstagere af fremmed herkomst" (såvel vest- som østeuropæere), var forvirringen total. Nederlændere var undertvungne fjender men "blodsbeslægtede"; italienere *fremdvölkisch* men samtidig allierede venner. Ringe arbejdsdisciplin blev racistisk begrundet: Hos nederlændere skyldtes det antitysk indstilling eller antinazisme, hos italienere naturlig dovenskab osv.

Med krigsforlængelsen 1940-41 ændredes regimets indstilling. De relativt milde forhold for fremmedarbejderne, selv de foragtede *Ostarbeiter* fra Sovjetunionen, var forbi. Da sejrsoptimismen i efteråret 1940 blev drejet østover og man begyndte at forberede angrebet på Sovjetunionen, forstærkedes undertrykkelsen og diskrimineringen, hvilket igen gik hårdest ud over polakkerne, der nu f.eks. blev nægtet adgang til hospitalsbehandling. Med den skærpede undertrykkelse steg også antallet af protester, arbejdsnedlæggelser og "arbejdsflugt" (hvor arbejdere simpelt hen rejste hjem inden deres kontrakt var udløbet), hvad der på sin side igen forstærkede og forøgede de politimæssige repressalier: fra fradrag i lønnen og begrænsning af bevægelsesfriheden til varetægtsfængsling, anbringelse i kz-lejr eller *Arbeitsziehungslager*, eller dødsstraf. Ud af 56.000 arbejdere, der i 1941 blev straffet for uregelmæssigheder på arbejdspladsen, var de 77 % udlændinge, og halvdelen af disse polakker. Da det var en politimæssig opgave at overvåge de udenlandske arbejdere og behandle sager, der i virkeligheden var arbejdskonflikter, blev "socialpolitik i Nazityskland i stigende grad en opgave for sikkerhedspolitiet", som Herbert formulerer det (s. 133). Det særskilte straffesystem for udlændinge, der gradvist voksede frem, var ikke

odiøst i en stat, der siden 1933 havde gjort det til et princip at forskelsbehandle sine borgere, og medens det ordinære retlige system trådte i baggrunden, blev flere og flere sanktionsformer overtaget af arbejdskontorerne og Gestapo. En opsætsig arbejder kunne uden juridiske og bureaukratiske hindringer indsættes i en af de tusinder "arbejdsuddannelseslejre" – sådan at han kunne lære, hvad det ville sige at arbejde! I sommeren 1942 udgjorde sager relateret til udlændinge 80 % af alle Gestapos arrestationer: fremmedarbejderne var blevet sikkerhedsapparatets absolut største arbejdsområde. Også for tyskernes vedkommende fik arbejdsmarkedets apartheid alvorlige følger: 1/4 af alle politiske domme i 1940-41 blev afsagt i sager vedrørende omgang med krigsfanger eller udlændinge.

Med den 2. verdenskrigs afgørende vendepunkt foran Moskva i december 1941 indtrådte også den afgørende forandring i den tyske arbejdskraftpolitik. Endnu i løbet af efteråret havde man ladet de første 1,4 mill. russiske krigsfanger dø af sult. Man ville – af racistiske og sikkerhedsmæssige årsager – under ingen omstændigheder lukke "undermenneskene" ind i Tyskland, man mente ikke at have brug for deres arbejdskraft, når nu Sovjetunionens nederlag og en større tysk demobilisering var i vente, og når de russiske krigsfanger ikke skulle arbejde, ville man heller ikke besejre deres forplejning. Det var europæisk kolonialitet, gammelt russerhad og rabiater antikommunisme i skøn forening og fuldt flor. At noget måtte gøres, var dog tydeligt. Den tyske økonomi var ikke indrettet på en langvarig krig. Medens felttogene i 1939 og 1940 ikke kan siges at have været planlagt efter et egentligt *Blitzkrieg*-koncept, så var dette netop tilfældet for felttoget mod Sovjetunionen. Flaskehalsproblemer i økonomien blev betragtet som midlertidige, og de blev netop kroniske, da planen om en hurtig nedkæmpelse af Den Røde Hær ikke holdt stik. Manglen på arbejdskraft fik industriproduktionen til at falde – i 1941 lå den således under 1939-niveau – og mellem marts og august 1941 faldt f.eks. den månedlige stenkulsproduktion i

Ruhr med 15 %. I efteråret, medens 100.000'er af russere døde i krigsfangelejrene, nåede det mest akutte behov op på 800.000 arbejdere, og regimet måtte, med en befaling fra Hitler den 31. oktober, omsider acceptere indsættelsen af russere på tyske arbejdspladser. I første omgang skete det i isolerede arbejdskolonier ved vej- og kanalbyggeri, tørvegravning, stenbrud osv. Derved undgik man kontakt med den tyske befolkning, og bedre kvalificerede franske, belgiske og nederlandske arbejdere kunne nu frigøres til rustningsindustrien. Langsomt måtte ideologiske principper vige for rustningsøkonomiske prioriteter. At russiske arbejdere i Tyskland kom til at leve og arbejde under endnu mere horrible forhold end polakkerne, med elendige forplejnings- og sanitære forhold og dødsstraf for de mindste forseelser, det var kun regimets måde at udtrykke sin dybe menneskeforagt på. I nazitoppen – og store dele af befolkningen – led man af den vrangforestilling, at det stadig måtte være en bedre skæbne end den barbariske tilværelse, russerne havde fristet i deres hjemland.

Hvor regimets beslutningsproces således er veldokumenteret, er industriens holdning ikke noget, Herbert bruger mange linjer på. Men materialet han fremlægger, tyder på, at industrien for så vidt afspejlede regimets indstilling, og at virksomhedsledere i efteråret 1941 generelt indstillede sig på, at russisk arbejdskraft i større eller mindre grad ville afløse franskmændene i industrivirksomhederne. Da man først havde vænnet sig til tanken og kastet fordomme og ideologiske betænkeligheder overbord, var det ikke noget, man modarbejdede; tværtimod vendte man "*modstræbende tilbage fra drømmeverdenen om den tyske industris herredømme over Europa og verden til den grå krigshverdags virkelighed. Således ankommet måtte man nu finde ud af, hvordan man under "de givne omstændigheder" kunne få det bedste ud af det*" (s. 170, min ovs.).

Holdningsændringen i regimet og industrien skete imidlertid for sent til, at man for alvor kunne udnytte de enorme russiske arbejdskraftreserver. Ud af de 3,5 mill. russiske

krigsfanger i 1941 var i foråret 1942 kun 167.000 eller fem procent indsat i produktionen. Resten var omkommet i lejrene, eller de var for afkræftede.

Da det i vinteren 1942 gik op for det nazistiske regime, at krigen kunne tabes, gennemførtes de største ændringer i ledelsen siden 1938, og Speer indledte som ny rustningsminister sin udmanøvrering af Göring. Samtidig blev den ekstensive udnyttelse af udenlandsk arbejdskraft bragt til ophør med udnævnelsen af Thüringens Gauleiter, Fritz Sauckel, til Generalbefuldmægtiget for Arbejdsindsatsen i marts måned. En blanding af hvervning og tvang i mindre skala var allerede sat i værk af Görings Fireårsplan i januar, men nu begyndte for alvor den storstilede tvangsudskrivning af civil arbejdskraft fra de besatte østområder.

Det var endnu en indrømmelse fra de raceideologiske *hardlinere* i partiet og sikkerhedsapparatet til de økonomiske instanser. Som sikkerhedspoliets øverste chef fik Heydrich, med de såkaldte *Ostarbeitererlasse* fra februar 1942, til gengæld gennemført en omfattende overvågning og undertrykkelse af de russiske og ukrainske tvangsarbejdere, som nærmest kom til at leve og arbejde under vilkår som kz-lejrfangernes. Ministeriet for de Besatte Østområder sammenfattede i september 1942 disse "østarbejderes" lidelser i ni punkter: betegnelsen *Ostarbeiter*, som fornedrede dem i forhold til andre fremmedarbejdere; den tvangsmæssige udskrivning; indsættelsen ved arbejde, man ikke var kvalificeret til; anbringelsen i pigtrådomkransede lejre med udgangsforbud; vagtmandskabets brutale be-

handling; den katastrofalt dårlige forplejning; lønniveauet, som gjorde hjemsendelser af løn illusorisk; hindringer af brevveksling; den almene modsætning mellem løfter og virkelighed.

Også de terroristiske metoder i blev sat i system under Sauckel. De 100.000 østarbejdere, der i løbet af 1942 blev sendt hjem som ikke-arbejdsduelige, var omvandrende advarsler mod arbejdstjenesten i Tyskland, brevene hjemover talte deres tydelige sprog, og frivilligheden hørte hurtigt op. Mange flygtede ud i skovene og sluttede sig i stigende tal til partisanerne – i Herberts øjne var tvangsudskrivningen faktisk en afgørende forudsætning for den omfattende partisanaktivitet i det besatte Sovjetunionen. Efterhånden som det derfor blev sværere for russiske landsbyældste og lokale militser at stille med de kvoter arbejdskraft, besættelsesmagten krævede, greb tyskerne til razziaer, regulær indfangning og straffeaktioner, typisk nedbrænding af huse eller hele landsbyer. Hundredetusinder gik til under transporten til Tyskland.

Tvangsarbejdsudskrivningen blev således en del af et folkemord, der var langt mere omfattende end Holocaust, nemlig den tyske udryddelse af millioner af sovjetborgere. Men indsatsen var effektiv, og sidst i november 1942 var 1.125.000 østarbejdere på plads i tyske fabrikker og landbrug. Trods evindelige kompetencestridigheder med Himmlers Reichssicherheitshauptamt og Speers Zentrale Planung lykkedes det faktisk Sauckel med en fleksibel politik at gennemføre en balancegang mellem regimets russerfjendske ideologi, politi- og sikkerhedsmæssige tiltag og nødvendige hensyn til østarbejdernes levevilkår. Hvad det sidste angik, var man klar over at kun nogenlunde acceptable forhold kunne sikre en vis arbejds effektivitet, og Sauckel formåede faktisk Hitler til i marts 1942 at skride ind over for den allermest nedværdigende behandling af de sovjetiske arbejdere. I oktober kom det ligefrem til en forhøjelse af de russiske krigsfanger og civilarbejderen madrationer, og også aflønningen blev forbedret, så der faktisk blev lidt tilbage, når der var betalt for

forplejning og husly. Forholdene lå dog stadig langt under andre fremmedarbejderen. Grundlaget var og blev, at de sovjetiske arbejdere ikke havde krav på at blive behandlet ordentligt. Det var en indstilling, der lå i forlængelse af herrefolkstænkningen, ligesom det var hævn for den udeblevne tyske sejr ved østfronten og de tyske soldaters lidelser dér. Men overlevelseschancerne var blevet mærkbart forbedret siden 1941, og den million nye sovjetiske krigsfanger, der kom til Tyskland under sommeroffensiven 1942, var stærkt efterspurgt i industri og landbrug som fordringsløs og billig arbejdskraft, der kunne undertrykkes og udbyttes uden udenrigspolitiske hensyn. I det polske generalguvernement, hvor Hans Franks administration var fanget mellem kravet om arbejdskraft til Tyskland og forsøgene på at genopbygge en lokal industri, betød Sauckels fuldmagter i foråret 1942, at balancen tippede til det førstes fordel. Arbejdspligtordningen blev skærpet, og nu satte man ind med egentlige razziaer for at opfylde kvoterne.

Grundlæggende anderledes forholdt det sig med fremmedarbejderne fra Vesteuropa, som i de første krigsår arbejdede i Tyskland på frivillig basis og på halvårige kontrakter. Også her var året 1942 afgørende. Med den intensiverede kampagne for at skaffe arbejdskraft til Tyskland blev det nu muligt for arbejdsgiverne at forlænge kontrakterne på ubestemt tid, og i august kom Sauckels anordning til de tyske myndigheder i Vichy-Frankrig, det besatte Frankrig og Belgien, samt det nederlandske rigskommissariat, der indførte tjenestepligt og dermed tvangsudskrivning af arbejdere. Det var ganske vist ødelæggende for forholdet til de lokale befolkninger og ligesom i Sovjetunionen en afgørende forudsætning for modstanden. Men det var den krigsøkonomiske tvang, der satte dagsordenen, og arbejdskraftsbehovet kunne ikke længere dækkes ad frivillighedens vej.

Hvor mange fremmedarbejdere, der end blev indsat i det tyske produktionsapparat: manglen på menneskeressourcer blev stadig mere katastrofal. I vinteren 1943, på et tidspunkt da den tyske østhær mistede 150.000

mand om måneden, manglede der stadig 800.000 arbejdere i rustningsindustrien alene. Det var efter Stalingrad, og for Tyskland drejede det sig om at forhindre et fuldstændigt sammenbrud på østfronten. Goebbels' koncept om "den totale krig" var regimets svar på krisen. Væk var de selvsikre slagord om *Lebensraum im Osten*, og i deres sted fandt man tilflugt i propagandaens forsøg på at mobilisere hele Europa i "forsvaret mod de bolsjevisk-asiatiske horder". For fremmedarbejderne betød det yderligere lempelser i vilkårene; ikke af menneskekærlighed, forstås, men efter devisen om, at folk, der behandles som undermennesker, ikke yder deres optimale. Således havde pigtråd om lejrene i nogen tid været forbudt, og i marts 1943 blev udgangsforbudet hævet, brevvekslingsmulighederne blev forbedret, pryglestraf blev forbudt, og forplejningen sat beskedent i vejret. For "alvorligere" forbrydelser var der stadig dødsstraf for polakker og østarbejdere, og den blev praktiseret med konsekvens. I 1944 underskrev Reichssicherheitshauptamt daglig to-tre dødsdomme for seksuel omgang mellem østeuropæiske arbejdere og tyske kvinder. At isoleringen af fremmedarbejderne ikke var effektiv, viser også en oversigt fra sikkerhedstjenesten, som allerede i januar 1942 fastslog eksistensen af angiveligt 20.000 børn af tyske kvinder og fremmedarbejdere. Det drejede sig dog hovedsagelig om franske og italienske mænd. Omgang med vest- og sydeuropæiske arbejdere var ikke forbudt.

I 1943 så man også de første "Sauckel-aktioner" i Vesteuropa. I Vichy-Frankrig gennemtrumfede man indførelsen af arbejdspligt, og i løbet af året steg antallet af franske civilarbejdere i Tyskland fra 135.000 til 667.000. Tilsvarende steg antallet af belgiere fra 131.000 til 223.000 og nederlændere fra 154.000 til 274.000. Det var en gigantisk præstation, men det skete ikke uden sværdsdrag. I Vesteuropa gik deportationerne hårdt ud over virksomheder, der producerede til Tyskland, og Sauckel lå herefter i permanent konflikt med den magtfulde Speer, som nu definitivt kontrollerede det tyske produktionsapparat og som

med sine ideer om en "europæisk produktionsplanlægning" satsede hårdt på strategien om *Auftragsverlagerung*, den tyske udnyttelse af industrien i de besatte lande. I Speers kalkule var det mere rationelt at lade produktionen ske, der hvor produktionsanlæggene og arbejdskraften i forvejen befandt sig. Herbert nedtoner dog denne konflikt og konstaterer, at der hen ad vejen blev fundet kompromisser, der rent faktisk resulterede i jævnt stigende produktionstal. Den tyske industrikapacitet kulminerede nemlig så sent som i efteråret 1944. Dette skyldtes ikke mindst, at det lykkedes at opretholde en massiv tilførsel af udenlandsk arbejdskraft. I 1943 kom der hver måned 50.000 østarbejdere fra Sovjetunionen – et resultat af den nu fuldstændig hæmningsløse menneskejagt i de besatte østområder – og Italiens sammenbrud i juli blev fulgt af afvæbningen af 600.000 italienske soldater, som prompte blev afskibet til de tidligere allierede i Tyskland – for at arbejde. Over 1,8 mill. fremmedarbejdere blev dette år bragt til Tyskland.

Midt ind i den kronologisk fremadskridende fremstilling har Herbert placeret kapitlerne 7 og 9, der hver især repræsenterer et tværsnit af tvangsarbejdet som det så ud i udvalgte områder i hhv. 1942 og 1943/44. Det er punktstudier i tvangsarbejdet ved Krupp-stålværkerne i Ruhr, i metalindustrien og minedriften, forholdene i arbejdslejrene, forholdet mellem tyskere og fremmedarbejdere – her kan Herbert bl.a. støtte sig til de omfattende rapporter fra sikkerhedspolitiet om stemningen i den tyske befolkning – om dagliglivet, forplejningen, luftangrebene, korruptionen, sortbørshandel, modstand og sabotage på arbejdspladserne, flugt og straf. Herberts analyse slutter med beskrivelsen af sammenbrudsfasen 1944-45, da luftangrebene skabte kaos i de tyske storbyer og en underverden af hidtil uset omfang, med grupper af husvilde, desertører, undvegne krigsfanger og udbombede fremmedarbejdere, der hutlede sig igennem som sortbørshandlere og småkriminelle. Tusinder af dem blev ofre for sikkerhedspolitiets standretter eller regulære lynchninger, ofte på

baggrund af mistanke alene, eller når der skulle "ryddes op" i de overfyldte fængsler. Østarbejdere, der ikke længere arbejdede, var jaget vildt.

Tidligere tvangsarbejdere og krigsfanger udgjorde efter den tyske kapitulation hovedparten af landets 11,3 mill. *displaced persons* – og et enormt organisatorisk problem. Vold, plyndringer og nu også private hævntogter fortsatte endnu nogle uger efter den tyske kapitulation og affødte erindringer om omstrejfende, kriminelle *Ostarbeiter*, der stadig i dag er udbredt i Tyskland, men som ikke tager højde for, at kriminaliteten blandt almindelige tyskere i denne periode var lige så høj. Sagen førte til den fortsatte diskrimination af "DP'er" af de nye myndigheder i landet og til, at en amerikansk officer f.eks. i 1945 kunne notere, at han ikke længere huskede, hvor mange af hans underordnede, der havde udtalt sig over denne læst: "*Disse fordømte polakker! Ikke så mærkeligt, at tyskerne behandlede dem sådan!*" Det lykkedes rent faktisk relativt hurtigt at "repatriere" de fleste DP'er. 98 % af de over 2 mill. sovjetiske deporterede var udleveret til de sovjetiske myndigheder inden udgangen af 1945. Men netop her skete det ofte ved tvang; disse mennesker var i sovjetiske øjne alle under mistanke for landsforræderi – en del havde faktisk kæmpet på tysk side – og tusindvis blev henrettet eller endte deres dage i Gulag, mens resten blev stemplet som potentielle forrædere med en anmærkning i deres pas, som ikke blev fjernet før Jeltsins reformperiode i begyndelsen af 1990'erne.

Før Ulrich Herbert har andre historikere indskrevet tvangsarbejdernes lidelser i histori-

en om nazismens forbrydelser. Men Herberts eminente analyse har mere end nogen anden forklaret os, hvordan det lykkedes først at hverve og siden at deportere og slavebinde millioner af europæiske fremmedarbejdere og dermed på uendelig tragisk vis gøre det muligt for Tyskland at holde krigen gående i årevis. Fremmedarbejderne blev kastebold i verdenskrigen og mellem forskellige tyske myndigheder, der brugte dem som skyts i modstridende politiske projekter, hvad enten det var racistisk herrefolkspolitik eller krigsøkonomiske kalkuler. Dermed er der endnu en grund til at understrege, hvilken særstatus Danmark havde, ikke bare indtil august 1943. Heller ikke inden for det tyske tvangsarbejdsprogram figurerede Danmark som besat land, og dette var afgørende for, at Sauckel aldrig fik mulighed for at sætte sine aktioner i værk her. Kapitulationen den 9. april 1940 og de næste fem års samarbejdspolitik skærmede fredsbesættelsen og forhindrede ethvert tiltag til tvangsudskrivning af danske arbejdere til Tyskland. At man i visse kommuner pressede arbejdsløse til at tage afsted og tage arbejde der, hvor man kunne få det, var og blev et indenrigspolitisk spørgsmål, og sager, hvor danske arbejdere blev forhindret i at rejse hjem, kunne som regel løses gennem forhandling. De ca. 125.000 danske tysklandsarbejdere medvirkede muligvis også til at dæmpe besættelsesmagtens interesse for spørgsmålet. Her, som på så mange andre områder, slap danskerne exceptionelt heldigt gennem krigsårene.

Joachim Lund, ph.d
International Center for Business and Politics,
Copenhagen Business School